

EEN VOORSTEL OM TE KOMEN TOT

BESCHERMD DORPSCENTRUM TOLBERT

*Uitsnede luchtfoto
centrum Tolbert
uit 1996.*

*Detail
Topografische
Kaart 1925.*

De Zuiderweg in Tolbert omstreeks 1950.

Een bijdrage van de Commissie Gemeentelijke Monumenten Leek

Januari 2012

INHOUDSOPGAVE

Pagina

1	INLEIDING
2	1. HET OORSPRONKELIJKE LANDSCHAP
2	2. KOLONISATIE TOT RANDVEENONTGINNING
4	3. DE STRUCTURENDE INVLOED VAN RANDVEENONTGINNINGEN
	3.1. Bouwland voor akkerbouw op veen (bovenveencultuur)
	3.2. Groenlanden
	3.3. Het veld
6	4. PRIMAIRE EN SECUNDAIRE BEWONINGSASSEN
7	5. GROEN WORDT ROOD
8	6. HET CENTRUM VAN TOLBERT; EEN BESCHERMINGSWAARDIG DORPSGEZICHT
	6.1. Gebiedsafbakening
	6.2. Patroon van wegen
10	6.3. Bebouwingsstructuur
11	6.4. Bebouwingselementen
12	6.5. Inrichting
13	7. VAN BESCHERMINGSWAARDIG NAAR BESCHERMD DORPSCENTRUM
14	8. CONCLUSIE EN ADVIES

INLEIDING

De eerste bebouwing van Tolbert heeft uit boerderijen bestaan, alle oorspronkelijk aan de latere Hoofdstraat/De Holm gesitueerd. Dwars op de Hoofdstraat, die lange tijd als primaire ontginnings- en bewoningsas een zandweg was, werden haaks wegen aangelegd. In noordelijke richting naar de weide- en hooilanden aan de Matsloot (de Mensumaweg bijvoorbeeld) en in zuidelijke richting naar de bouwlanden (Auwemalaan en Leuringslaan). De agrarische functie van toen is inmiddels zo goed als uit het centrum van Tolbert verdwenen. De ruimtelijke structuur die daardoor ooit is ontstaan, is er nog wel. Rijks- en gemeentelijke monumenten zoals de kerk, de pastorie en de voormalige smederij en andere gebouwen rechtvaardigen het dorpscentrum van Tolbert als een eenheid te beschouwen.

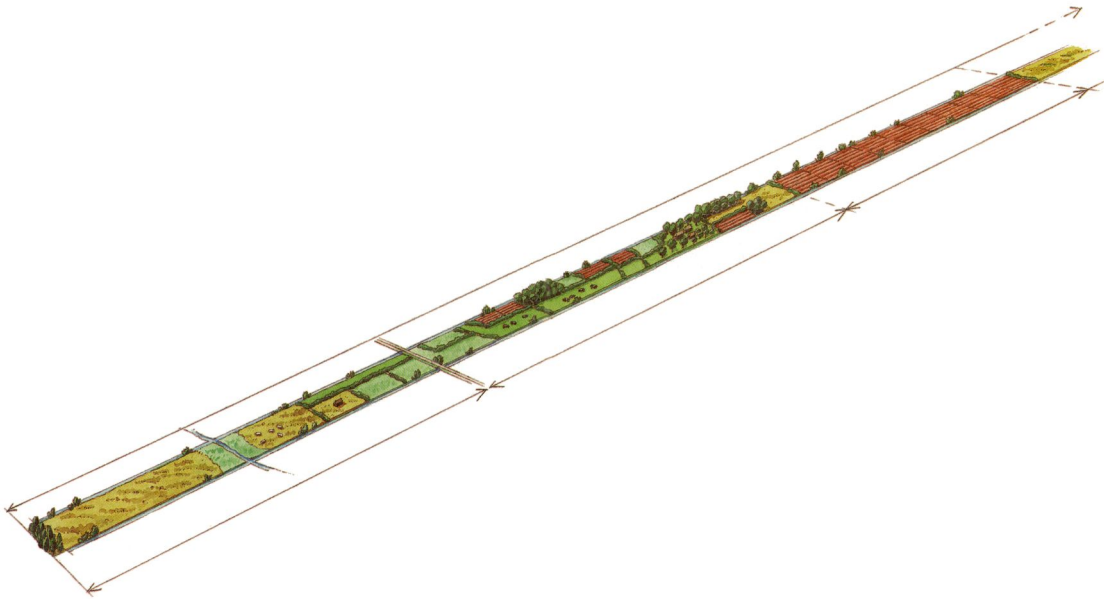
Het dorpscentrum van Tolbert op een foto van de dorpsmaquette die de situatie omstreeks 1930 weergeeft (foto Roelof Feringa, 2003).

De kolonisatie van de nog onbewoonde klei- veengebieden in het noordwesten van de huidige provincie Groningen komt neer op het in bezit nemen van telkens weer nieuwe gebieden. Om er een bestaan op te bouwen, gingen kolonisten overwegend als volgt te werk:

- vestiging langs riviertjes;
- broekbossen worden gekapt;
- veen wordt ontwaterd door greppels die meestal haaks op de rivier worden gegraven;
- akkeraanleg middels zogenaamde bovenbouw (= akkerbouw op veen);
- ontwatering en beakkering doen veenlaag inklinken;
- bodemdaling;
- wateroverlast;
- nederzetting langs rivier wordt 'naar boven' (= hogerop) verplaatst (in het geval van Tolbert vanuit het noorden in zuidelijke en zuidwestelijke richting langs de oevers van de Oude Riet);
- herhaling tot bij de huidige Matsloot ten noorden van Tolbert van nu;
- uiteindelijk nederzettingvormen op de zandruggen in het Zuidelijk Westerkwartier.

Van een min of meer noord-zuid gerichte ontginningsdrang langs de oevers van de (Oude) Riet, de zogenaamde rivierontginningen, veranderde deze ruim 1000 jaar geleden in de richting noordoost-zuidwest. Dat is de 'loop' van de zandrug Vredewold volgend. Dit gebeurde *nadat* de kolonisten op de plaats van het huidige Tolbert vaste (zand)grond onder de voeten hadden gekregen. Daarmee waren de randveenontginningen van jongere dorpen als Niebert, Nuis en Midwolde een feit.

3. DE STRUCTURENDE INVLOED VAN RANDVEENONTGINNINGEN

Een voorbeeld van een opstreckende boerenkavel in de randveenontginning Koekange (Dr). Laag (op de tekening linksonder) de hooi- en weidelanden, ter hoogte van de boerderij de akkers en rechtsboven het (heide)veld.

In zogenaamde opstreckende verkavelingen van de Vredewoldse randveenontginningen bepaalden de volgende drie exploitatievormen de structuur:

3.1. Bouwland voor akkerbouw op veen (bovenveencultuur)

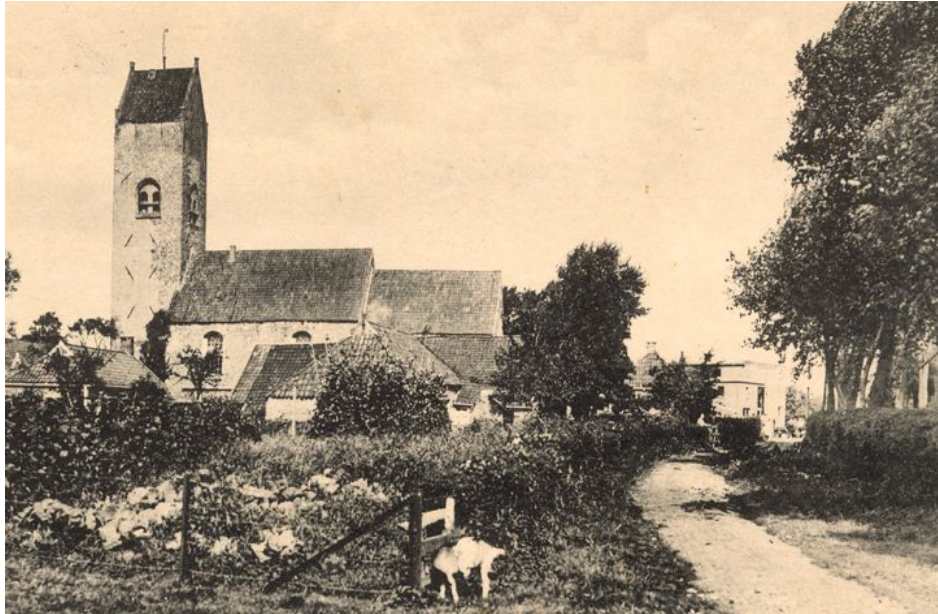
Door een fijnmazig ontwateringssysteem, intensieve bewerking van de bovenlaag en blootstellen aan de lucht klonk het veen in. Wateroverlast was een onvermijdelijk gevolg. Opstreckende verkaveling bood in de eerste eeuwen mogelijkheden nieuwe akkers aan te maken in het hoger gelegen veen. Het bouwland bleef op peil, maar kwam daardoor steeds verder van 'huis' (= boerderij) te liggen. Op den duur waren ingrijpender maatregelen nodig.

3.2. Groenlanden

De grootte van de veestapel, met als belangrijkste taak de mestvoorziening, bepaalde de capaciteit van de akkerbouw. In de opstreckende verkaveling van Tolbert, Niebert en Nuis lagen de beste wei- en hooilanden in het beekdal van de (Oude) Riet, het Oude Diep (Wolddiep) en de Matsloot. Allemaal benamingen voor eenzelfde waterloop.

3.3. Het veld

Het veld is het nog niet ingezaaide of op een andere manier tot ontginning gebrachte deel van de opstrek; lange tijd gezien als een bijna onuitputtelijke bron voor nieuwe akkerlanden. Deze lagen ten zuidoosten van de zandrug Vredewold.

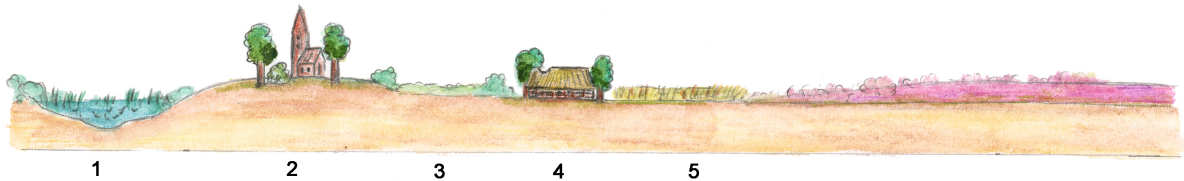

Het Hoogstraatje – toen nog niet verhard – op een oude ansichtkaart. Het hoogteverschil tussen de landerijen op de voorgrond en de bebouwing richting kerk is duidelijk waarneembaar.

Oorspronkelijk was er van lintbebouwing sprake; in het Tolbert van nu aan de Hoofdstraat en De Holm. Het Hoogstraatje is wat dat betreft niet alleen een historische straatnaam. Deze weg loopt in noordelijke richting zichtbaar omhoog naar de oorspronkelijke, primaire bewoningsas 'op de top' van de zandrug Vredewold. Met het stichten van een kerk werd de voortvarendheid van een kolonie vorm gegeven. De kerk van Tolbert is van omstreeks 1200.

4. PRIMAIRE EN SECUNDAIRE BEWONINGSASSEN

Het voortdurend aanpassen aan de steeds veranderende omstandigheden – de bouwlanden werden te nat – was een kwestie van levensbelang. Na de eerste defensieve acties in de vorm van het omzetten van akkers in weilanden volgden er offensieve: het verplaatsen van het gehele hebben en houden naar een meer zuidelijk gelegen secundaire bewoningsas. In Niebert en Nuis leidde dat tot bewoning aan het Malijkse Pad, Oude weg en 't Pad; min of meer evenwijdig aan de primaire ontginnings en bewoningsas.

Een dwarsdoorsnede van de 'Tolberter situatie': 1= de veenrivier Oude Riet met daaraan de hooi- en weilanden; 2= de primaire ontginningsas; 3 = akkers; 4 = de secundaire bewoningsas, het Holmerpad en de Zuiderweg, die beide onder Tolbert naar de kerk liepen; 5 = akkerbouw op veen, zolang dat er was.

Onder de klokslag van Tolbert was de situatie net even anders. Ook daar ontstonden secundaire bewoningsassen – het Holmerpad en de Zuiderweg – maar deze liepen niet 'onder de dorpen door zoals in Niebert en Nuis, maar bogen af naar de kerk. Van het Holmerpad is in het dorpscentrum van Tolbert niets meer over. Resten daarvan zijn vanaf de Tolbertervaart in westelijke richting zichtbaar. Hierover heeft de CGML in 2008 een rapport geschreven onder de titel 'Voorheen het Holmerpad. Op weg naar een tweede 'leven'? De Zuiderweg is er nog wel in het centrum van Tolbert.

De situatie op de maquette omstreeks 1930 (foto Roelof Feringa, 2003). Bij de bomenpartij voor de kerk is de splitsing Hoofdstraat – Zuiderweg. Laatstgenoemde 'loopt' op deze foto naar linksboven.

5. GROEN WORDT ROOD

Eind negentiende eeuw was er van een randveenontginning Tolbert geen sprake meer. Van het Nienoordse hoogveencomplex was niets meer over. Wat bleef was een karakteristiek coulisselandschap waarin houtsingels een beeldbepalende rol speelden en gelukkig op vele plaatsen nog spelen.

Wanneer in de vijftiger jaren van de twintigste eeuw de eerste dorpsuitbreidingen van Leek vorm krijgen, verandert dit coulisselandschap in de daaropvolgende decennia van kleur. Weideland (groen) wordt gevuld met woningen (rood). De agrarische invloed van de Tolberter boeren, die ooit strekte tot voorbij de huidige Leekster woonwijk 'Wolveschans' in zuidelijke richting, had afgedaan. Met alle gevolgen van dien voor de stedenbouwkundige structuur in het centrum van Tolbert. Maar wat er nu nog is, is de moeite van het beschermen meer dan waard.

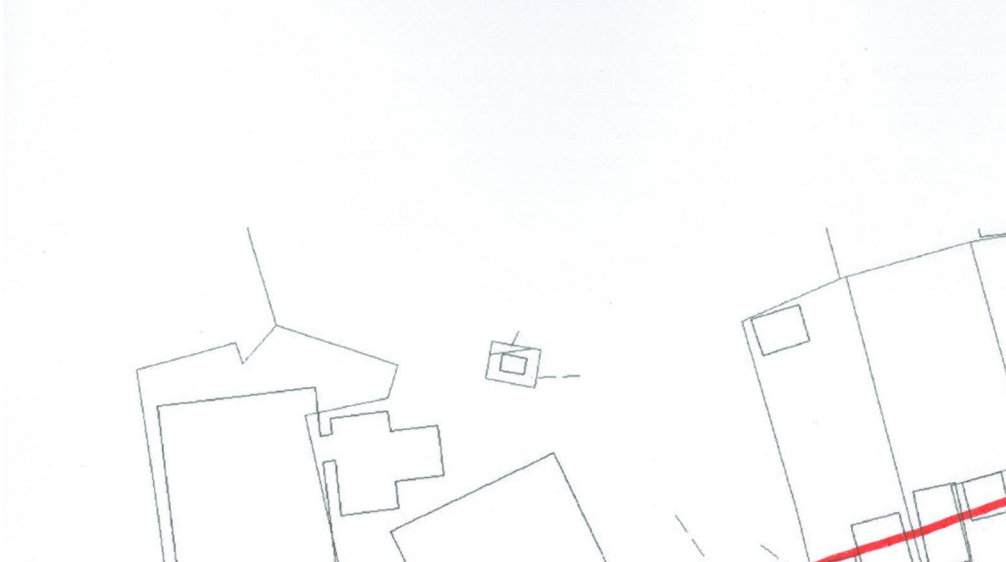

Een deel van een luchtfoto van Tolbert uit 1996 met daarop naar onderen een uitbreiding van Tolbert: de wijk Sintmaheerdt. Dit was tot ver na de tweede wereldoorlog landbouwgrond.

6. HET CENTRUM VAN TOLBERT; EEN BESCHERMINGSWAARDIG DORPSGEZICHT

6.1. Gebiedsafbakening

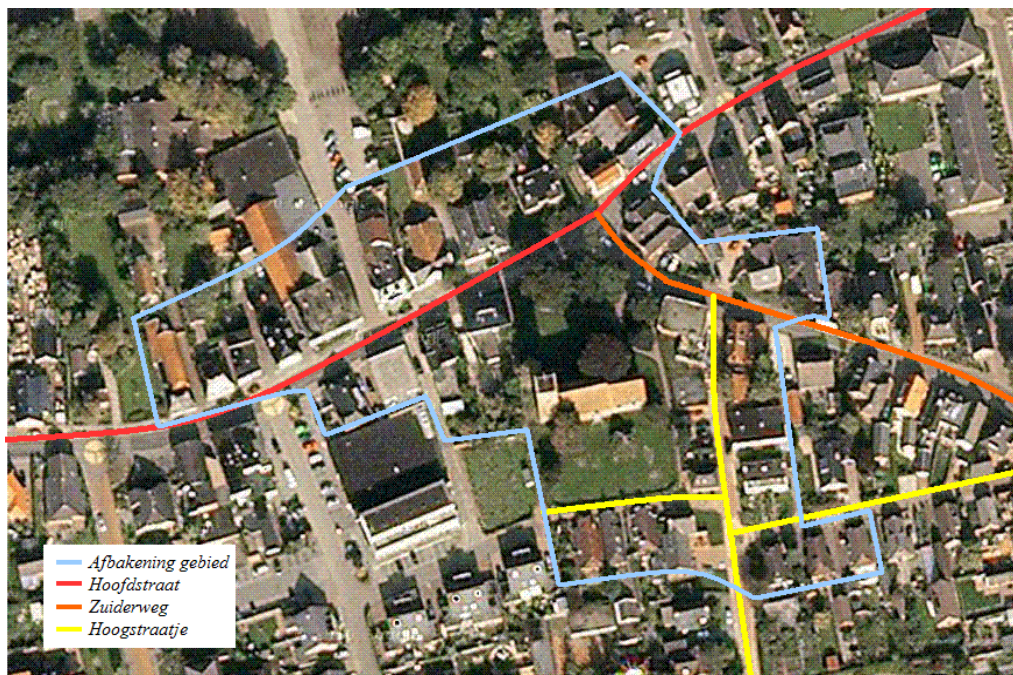
Het beschermingswaardig gebied is het dorpscentrum van Tolbert, gelegen rond de middeleeuwse kerk. Het omvat bebouwing langs de Hoofdstraat, de Zuiderweg en het Hoogstraatje. In tegenstelling tot een dorp als Enumatil, waar de bebouwing compact is en abrupt eindigt, is Tolbert in de loop der jaren, vooral in de twintigste eeuw, groter geworden. Vandaar de beperking tot deze drie straten en het gebied rondom de kerk: het huidige dorpscentrum.

Plattegrond van het centrum van Tolbert, met daarop aangegeven het beschermingswaardig gebied.

6.2. Patroon van wegen

In het gebied lopen twee belangrijke verbindingswegen: de Hoofdstraat en de Zuiderweg.

Luchtfoto van het gebied, met daarop aangegeven de Hoofdstraat, de Zuiderweg en het Hoogstraatje.

De belangrijkste weg door Tolbert is de Hoofdstraat, ooit een onderdeel van een eeuwenoude verbindingsweg van Groningen naar 'de Lemmer' en nog verder. In het Westerkwartier liep deze weg door de dorpenrij op de zandrug Vredewold. De oorspronkelijke zandweg werd eerst een grindweg en in 1893 gedeeltelijk voorzien van een klinkerbestrating. In 1910 werd puinverharding aangebracht. Nu is het een asfaltweg. Het doorgaande verkeer zorgde voor het ontstaan van diverse bedrijven in de dorpskom. Begin jaren zestig van de twintigste eeuw werd de Rijksweg aangelegd en werd het een stuk rustiger in het dorp.

De Hoofdstraat richting Midwolde (2012).

Vanaf de Hoofdstraat loopt een weg naar het zuidoosten, de Zuiderweg. Deze verbindingsweg tussen Tolbert en Leek werd in 1857 een grindweg en is nu ook een asfaltweg. Vanaf de Zuiderweg loopt een klinkerweg - het Hoogstraatje - naar het Mr. Boonstraplantsoen, ten zuiden van de kerk.

De Zuiderweg richting Leek, gezien vanaf de Hoofdstraat, omstreeks 1950 (links) en in 2012 (rechts).

6.3. Bebouwingsstructuur

Tolbert is van oorsprong een agrarisch dorp. Langs de Hoofdstraat lagen de boerderijen. Rond de oude dorpskerk is komvorming ontstaan. Daar woonde de gegoede burgerij en waren kleine bedrijven gevestigd. Ten zuiden van de kerk werden arbeidershuisjes gebouwd. De bebouwing aan de Hoofdstraat en de Zuiderweg is te karakteriseren als vrijstaande bebouwing. De panden staan, met uitzondering van de oude pastorie, met de voorzijde dicht aan de weg.

Bebouwing aan de Hoofdstraat (2012).

De bebouwing aan het Hoogstraatje bestaat voornamelijk uit vrijstaande woningen. Ook deze bebouwing staat dicht op de weg.

Bebouwing aan het Hoogstraatje (2012).

Het merendeel van de panden is opgetrokken uit baksteen, waarvan sommige zijn gepleisterd. Er is een grote variatie aan dakvormen.

6.4. Bebouwingselementen

In de dorpskern van Tolbert is een verscheidenheid aan bouwtypes en -stijlen te zien.

De kerk was en is het middelpunt van het dorp. Het bouwwerk dateert uit de twaalfde eeuw en is nu eigendom van de Stichting Oude Groninger Kerken.

De kerk, gezien vanaf het Hoogstraatje (2012).

Een aantal panden is opgetrokken in bouwstijlen die kenmerkend zijn voor het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.

De in 1899 tegenover de kerk gebouwde pastorie aan de Hoofdstraat 63 is gebouwd in de stijl van de neorenaissance. Het pand is symmetrisch van opbouw en heeft speklagen, getoogde bovendorpels en een arkeneel (zie afbeelding linksonder uit 2012).

Ten westen van de kerk, aan de Hoofdstraat 46, staat een pand dat een mooi voorbeeld is van de Groningse, sobere variant van de Amsterdamse School (zie afbeelding rechtsboven uit 2012). Deze stijl was in de jaren twintig en dertig populair in de provincie Groningen en wordt gekenmerkt door de toepassing van verschillende metselverbanden, bijzondere kapvormen en geometrische decoraties.

*Het woon/winkelpand
aan de Zuiderweg 1 (2012).*

Andere beeldbepalende panden zijn het woon/winkelpand aan de Zuiderweg 1 (gebouwd in 1908) en de oude smederij op de hoek van de Hoofdstraat en de Zuiderweg (gebouwd in 1912).

De oude smederij in 1912 (links) en een eeuw later, in 2012 (rechts).

6.5. Inrichting

De kerk en het onlangs opnieuw ingerichte kerkhof zijn beeldbepalend voor het centrumgebied. Het kerkhof is het groene deel ervan. Er staat een enkele boom langs de Hoofdstraat en voor de oude pastorie is een tuin. Verder is alles verhard. Het stratenpatroon is mede bepaald door de ligging van de kerk op een hoger gedeelte van de zandrug Vredewold.

7. VAN BESCHERMINGSWAARDIG NAAR BESCHERMD DORPSCENTRUM

Tolbert vervulde ooit een centrumfunctie die nu nog af te lezen is aan het patroon van wegen en de bebouwing. Er ontstonden naast de boerderijen diverse bedrijfjes in de dorpskom. Ook vestigden zich hier de wat rijkere mensen die er mooie huizen met een bijzondere architectuur lieten bouwen. Zo ontstond een verscheidenheid aan bouwtypes en –stijlen. Dit ensemble is vrij goed bewaard gebleven en bepaalt het historisch karakter van het centrum van Tolbert. De situatie van begin twintigste eeuw is soms nog (gedeeltelijk) terug te zien (oude smederij, dorpswinkel, pastorie, en dergelijke).

Op de linker foto de pastorie (gedeeltelijk uiterst rechts) in de tijd dat het dorpscentrum van Tolbert nog bomerijk was. De rechter foto geeft een beeld weer in 1935. De pastorie ook hier uiterst rechts.

8. CONCLUSIE EN ADVIES

Ondanks industrialisatie en het aaneengroeien van Leek en Tolbert, is het eigen karakter van het dorpscentrum bewaard gebleven. De functies die de gebouwen hebben (gehad) zijn vaak nog te herleiden. Tolbert was begin twintigste eeuw al geen puur agrarisch dorp meer zoals het eeuwenlang op deze plek wel is geweest. In het maquette-dorp Tolbert wordt een beeld gegeven van de situatie uit de periode 1900 – 1930. Het ensemble van gebouwen ‘rondom de kerk’, met onder andere de pastorie en een oude smederij, vormt een historische eenheid die het waard is behouden te blijven.

Monumenten staan nooit op zichzelf, maar zijn onlosmakelijk verbonden met hun omgeving. De bijbehorende ruimtelijke en maatschappelijke context zegt vaak iets over de functie en het type van het monument. Omdat het hier niet alleen om individuele monumenten en andere panden gaat, hebben deze opmerkingen een even grote betekenis voor het in dit rapport ‘afgebakende’ dorpscentrum van Tolbert. De architectuur en de omgeving zijn hier betekenisvol en dragen bij tot een beleving van identiteit, sfeer en karakter van het ‘pandenensemble’ in deze vorm en op deze plek.

Hoewel er binnen het dorpscentrum van Tolbert voorbeelden te geven zijn van panden die onmogelijk aan dergelijke eisen (kunnen) voldoen, is de CGML van mening dat dit gebied in zijn totaliteit dusdanig waardevol is, dat bescherming ervan ergere aantasting dient te voorkomen. Het geheel moet leiden tot een behoud van wat er nu (nog) is.

Literatuurlijst

- Hadders, G., *Tolbert, een randveenontginning*, Leek, 2007
- Homan, S., Schroor, M., *Bouwvereniging Tolbert – 90 jaar – Woningstichting Tolbert*, Tolbert, 1999
- Hovinga, B. en F. van Tuinen, *Tolbert, Het Oalerliek Dörp*, Tolbert 1983
- Panman, M., Possel, J., *Architectuur en stedenbouw in Groningen 1850-1940*, Zwolle, 1992